

Кліменко Т.П., Гриця Т.Г.

ОСНОВНІ ВИДИ РОБІТ ПО ЗБАГАЧУВАННЮ МОВЛЕННЯ ШКОЛЯРІВ ФРАЗЕОЛОГІЗМАМИ ТА ФРАЗЕОЛОГІЧНИМИ СИНОНІМАМИ.

Особливість нашого часу - новий, планетарний масштаб людського мислення і водночас самим життям спонукане повернення до корінних цінностей буття. Цю велику місію виконують педагоги. Вони, поєднуючи інтуїцію і майстерність, творять дива, розкриваючи найпотаємніші глибини душі дитини, поширюють знання учнів про безмежний світ людини, виховують повагу до рідного народу, поповнюють словниковий запас «скарбами нашої мови й нашого народу».

Практика кращих учителів переконує, що провідним принципом вивчення початкового курсу української мови є цілеспрямований розвиток правильного, фразеологічного багатого мовлення. Для того, щоб фразеологічні одиниці увійшли в активний словник дитини, потрібно постійно стимулювати учнів до вживання їх як на уроках, так і в повсякденному житті. Сформувані ці вміння, а саме засвоєння фразеологізмів, збагачування лексичного запасу мови неможливо без урахування вікових та індивідуальних особливостей учнів. І тому слова В.О. Сухомлинського «потрібно на кожному уроці записувати по два-три нових фразеологічних звороти, які б збагачували мову школярів» в наш час звучать досить актуально. Адже українська мова є невичерпним джерелом, вона виховує почуття любові до землі, на якій ми народилися і вирости, до культурної спадщини нашого народу.

Відповідно до програми з української мови поповнення лексики учнів початкових класів фразеологічними одиницями і фразеологічними синонімами забезпечується певними умовами, ряд яких учитель може регулювати. Вирішальною умовою є визначення методичних шляхів, «що ведуть фразеологізм до розуму школяра і перетворюють усталений вираз в активний засіб спілкування, вираження думки»¹.

Готуючи систему вправ із фразеології для учнів молодшого шкільного віку, треба орієнтуватися на такі особливості вивчення фразеології в школі:

1. Вже на першому році життя дитині співають народні колісанки, в яких зустрічаються фразеологізми. Колісанки розвивають слух, чуття мови, відчуття мелодики української мови, створеної народом. Приблизно з 2-х-річного віку діти знайомляться з казками, прислів'ями, приказками, які можна назвати першими підручниками життя в кожній сім'ї. Отже, завданням учителя на початковому етапі вивчення фразеології є актуалізація вже засвоєного в ранньому дитячому віці, а також стилістичне відтінення і уточнення вже відомих виразів.
2. Найкраще запам'ятовуються ті фразеологічні одиниці, на яких учитель зосереджує увагу, логічно й емоційно виділяє. В початкових класах діти запам'ятовують численні фольклорні вирази при вивченні казок. Як зазначає В.Д. Ужченко, «евфонічно оброблені в усній поезії народу, ці образи повторюються малюками, стають їх мовно-фразеологічним надбанням»². Вже в 1-3 класах діти вживають поетичні вислови типу пан коцький; коза дереза; ні сіло, ні впало; ні живий, ні мертвий; лесичка-сестричка; вовчик-братик; земля-мати; пішов собі по світу; бідна - лата на латі; нижче неба; вище землі. Як свідчать результати досліджень, багаторазове повторення виразів сприяє запам'ятовуванню.
3. Фразеологічний запас учнів поповнюється під час самостійного читання творів, яке сприяє візуальному запам'ятовуванню, усвідомленню способів введення фразеологічної одиниці до контексту. Для самостійного читання учням доцільно рекомендувати казки, байки, в яких зустрічається багато фразеологічних одиниць.
4. Необхідним у навчальній роботі вчителя є створення емоційного фонду для сприймання фразеологічних одиниць. На уроках народознавства, знайомлячи дітей із символами України, учитель повинен пояснювати значення фразеологічних одиниць. Наприклад, значення фразеологізму «стелися поле рушниками» пояснюється таким чином. Ставляться запитання типу: «Чому ми говоримо - стелися поле рушниками?», «Де виток, джерела цієї крилатої фрази?», «Що значить для українців рушник?», «Яке його місце серед інших оберегів?», «З якими подіями нашого життя він пов'язаний, символом чого він є?», «Які народні обряди ми уявити собі не можемо без рушника?». А ще треба згадати твори фольклору, зокрема, народні пісні, де йдеться мова про рушник. Вчитель повинен довести учням, що серед скарбів фразеології є чимало

прислів'їв, приказок, крилатих висловів про рушник. Такі уроки народознавства, поряд з ознайомленням дітей із символікою України, поповненням словникового запасу школярів мають ще одну, чи не найважливішу мету: якою ж має бути людина, за якими критеріями повинна жити, щоб доля її простелилася рушниками.

5. При вивченні фразеологічних одиниць учитель роздумує, як же краще донести до дитини вираз, щоб він запам'ятався. Тут неабияку роль відіграє мовлення педагога, бо «було б наївно чекати, що дитина під впливом краси навколишнього світу відразу складе твір... Дитина лише тоді складе твір, коли почує опис природи від учителя»ⁱⁱⁱ. Саме вчитель повинен донести до учнів, що його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає своє давнє життя і свої сподівання, розум, досвід. І тільки через красу мови вчителя, яка повинна бути не тільки граматично довершеною, а й образно-емоційною, багатою на фразеологічні засоби, в учнів формуються навички розпізнання і виділення фразеологізмів у повсякденному мовленні.
6. При вивченні нового виразу, треба пояснити, чому ми так говоримо, яка образна основа даного виразу, чому він вживається в певних конструкціях. Велике значення мають вдало підібрані приклади, в яких пояснюється етимологія фразеологічних одиниць.

Спостереження над роботою з фразеологічними одиницями в початкових класах свідчить про те, що з фразеологічним багатством мови учні ознайомлюються недостатньо, що усталених висловів звучати на уроці може значно більше, коли вміло вводили їх до виучуваного матеріалу.

Метою цієї статті є прагнення визначити ефективні форми роботи на уроках української мови, спрямовані на збагачення словникового запасу молодших школярів фразеологізмами і фразеологічними синонімами, навчити учнів «відрізнити фразеологічні одиниці від вільних словосполучень, домогтися усвідомлення їх значення і стилістичної ролі і планомірно збагачувати фразеологічний запас учнів, разом з тим виробляючи навички ним користуватися»^{iv} в мовленні.

Пропонуємо ряд вправ та завдань, які спрямовані на розвиток фразеологічного мислення й мовлення учнів, на вироблення навичок аналізу фразеологічного вислову.

Вправа 1. Пояснити, якій людині ви від щирого серця побажаєте:

«Стелися тобі доля рушниками».

Вправа 2. Навести приклади прислів'їв та приказок, які стали фразеологічними одиницями:

а. З історії України (типу за рідний край - хоч помирай; за наше жито та ще й бито);

б. З народної агрономії (типу кожному овочу свій час; що посієш, те й пожнеш);

в. З народної метеорології (типу багато снігу - багато хліба; синиця пищить - зиму вищить);

г. З народної медицини та гігієни (типу пар кісток не ломить; чистота - запорука здоров'я);

д. З народної географії (типу язик до Києва доведе; Україна - рідна ненька).

Вправа 3. Навести приклади фразеологізмів про сміливість та хоробрість, які виникли на основі прислів'їв (типу сміливого куля боїться; у страху великі очі; вовків боятися - в ліс не ходити).

Вправа 4. Розкрити значення кожного фразеологізму у поданих реченнях.

1. Ти і я - одного поля ягода.

Одна доля зв'язала нас (В.Большак).

2. Всюди можна збирати високі врожаї, але до цього треба докласти рук.

3. Жили - були дід та баба.

Працювали рук не покладаючи. Так і злидні долали (з казки).

Вправа 5. Розподілити фразеологічні синоніми на дві групи і записати їх: зуб на зуб не попадає в нього; пекти раків; мороз проймає кого; зайтися рум'янцем; червоніти по самі вуха; дрижаки ловити; пробирають дрижаки кого.

Вправа 6. Пояснити значення виразів: прикусити язика; гострий на язик; за ніс водити; гнати в шию.

Вправа 7. Порівняти значення фразеологізму із словом: розв'язати язика – заговорити; від а до я – від початку до кінця; шкіра та кістки – худий, змарнілий; ясна голова – розумний.

Вправа 8. Назвати, яке стійке порівняння вжите у поезії Є.Бандуренка «Чому не говорять рибки?».

У ставок Маринка
сипле хлібні дрібки:
- А чому це, Грицю
не говорять рибки?
- Як же їм балакать,-
Гриць на те сестриці,
кили завжди мають
повен рот водиці!

Ставляться відповідні вимоги і до літературного оформлення фразеологічної одиниці. Кожний вираз, який пропонується учням, повинен бути написаним образною, простою і літературною українською мовою. Не допустимі у фразеологічних виразах, які вивчаються у молодших класах, вульгаризми, діалектизми, просторічні слова.

Невичерпним джерелом збагачення словникового запасу учнів молодших класів фразеологічними одиницями є тексти, що вивчаються на уроках читання. Така робота сприятиме формуванню українського мовлення дітей, збагаченню його чудовими народними зразками, образними виразами, перлинами народної мудрості. Вчитель повинен вміло і систематично проводити роботу в цьому напрямі. Серед пропонованих нами видів вправ із фразеології можна підібрати такі завдання, які б відповідали віковій, підготовчій дитини, індивідуальним особливостям учнів.

1. Пропонується знайти фразеологічні одиниці у підібраному контексті. Це може бути уривок казки, оповідання, вірш, а також і окремі речення.
2. Прочитавши уривок, учні повинні встановити значення фразеологізму.
3. Проаналізувати відтінкові значення фразеологізмів, дібравши синонімічні вирази типу: із значенням «малий»: як горобчик, як горошина, як курячий носик, як пальчик, як зернятко.
4. Скласти невелике оповідання (усно чи письмово), ввівши в нього відомі фразеологізми.
5. Пригадавши казки, в яких зустрічаються вислови, пояснити їх значення.
6. Велике значення для візуального, графічного запам'ятовування, усвідомлення способів уведення фразеологізмів до контексту має виразне читання уривків, насичених фразеологічними одиницями.
7. Найкраще учні молодших класів сприймають ті крилаті слова, які часто зустрічаються в літературі, звучать по телебаченню.
8. Доцільно користуватися вправами, у яких треба дати відповідь на таке питання: «У якому реченні думка висловлена образніше?»
 1. Він стояв похмуро і пік раки.
 2. Його обличчя і вуха почервоніли від сорому.

Слід зазначити, що вивчення фразеології української мови необхідно пов'язувати з національною культурою народу, з особливостями розвитку національної свідомості та мислення, з розвитком матеріальної культури та характеристикою епохи. Навчаючи дітей «згустками народного розуму і знання» (М.Шолохов) учитель прагне не тільки збагатити словник дитини фразеологізмами, а й намагається, щоб діти засвоїли поняття спочатку з основним, прямим, а потім і переносним значенням слова. Учні мають можливість усвідомити, що на уроках відомості про фразеологію важливі в побудові речень, діти повинні засвоїти тісний зв'язок слова і фразеологізму, схожі в лексиці та фразеології

системні зв'язки і відношення, джерела та стилістичні особливості фразеологізмів - на фоні і у зв'язку зі словом. Робота з фразеологізмами, як справедливо зауважує В.Я.Мельничайко, буде сприяти поглибленню лексичної системи мови^v. Виразні емоційно-експресивні властивості фразеологізмів сприяють їх широкому використанню в усному мовленні учнів.

ⁱ Ужченко В.Д. Вивчення фразеології в середній школі. – К.: Рад.школа, 1990. – С.29.

ⁱⁱ Там же – К.: Рад.школа, 1990. – С.31.

ⁱⁱⁱ Сухомлинський В.О. Рідне слово // Вибрані твори в 5т. – К.,1977. – Т.3. – С.206.

⁴ Олійник І.С., Іваненко В.К., Рожило Л.М. Методика викладання української мови в середній школі. – К., 1989. – С.185.

^v Мельничайко В.Я. Лінгвістичні основи викладання української мови в середній школі // Мовознавство і школа. – К.,1981. – С.43.